

บทที่ 5

สรุป อภิปราย และข้อเสนอแนะ

การพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ

- 1) เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการในการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ
- 2) เพื่อพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ
- 3) เพื่อประเมินผลการพัฒนาต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

พื้นที่ดำเนินการวิจัยคือ ชุมชนบ้านถ้ำลอด อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน การดำเนินการวิจัยแบ่งออกเป็น 3 ระยะ ตามพัฒนาการของการดำเนินการวิจัย

ระยะที่ 1 เป็นการเตรียมชุมชนและการวิเคราะห์ชุมชนในด้านประชากร เศรษฐกิจ สังคมและการท่องเที่ยวในชุมชน ตลอดจนสภาพปัญหาและความต้องการในการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

ระยะที่ 2 เป็นการดำเนินการพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนซึ่งเกี่ยวข้องกับการพัฒนาองค์กรชุมชนให้เข้มแข็งเพื่อให้มีอำนาจต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน การพัฒนาศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน การพัฒนาศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ การพัฒนาศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชน และการปฏิบัติการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชน

ระยะที่ 3 เป็นการประเมินผลการพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนซึ่งเป็นการประเมินประสิทธิผลของการดำเนินการพัฒนา ซึ่งการประเมินประกอบด้วย การประเมินแบบมีส่วนร่วมกับสมาชิกในชุมชน เพื่อถอดบทเรียนที่เกิดจากการดำเนินการพัฒนา และการประเมินผลโครงการ โดยใช้วิธีการเชิงปริมาณ

การดำเนินโครงการวิจัยทุกกระยะมีความสัมพันธ์เชื่อมต่อกันทั้งนี้ทุกกระยะของการดำเนินการวิจัยได้เน้นหลักการพื้นฐานของการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นสำคัญ ผู้วิจัยใช้เวลาในการดำเนินการวิจัย 6 เดือนจึงมีการประเมินประสิทธิผลของโครงการซึ่งผลการการวิจัยสรุปได้ดังนี้

1. การศึกษาสภาพปัญหา และความต้องการในการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนซึ่งเป็นการวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อใช้เป็นพื้นฐานสำคัญในการกำหนดกรอบแนวคิดการพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศซึ่งครอบคลุมตั้งแต่ลักษณะทั่วไปทางประชากร สังคม เศรษฐกิจและการท่องเที่ยวในชุมชน การมีส่วนร่วมของครัวเรือนในการจัดการท่องเที่ยวในชุมชน ความรู้และเจตคติต่อการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของหัวหน้าครัวเรือนในชุมชนถ้ำลอด และสภาพปัญหาและความต้องการในการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศซึ่งผลการศึกษาในแต่ละประเด็นมีดังนี้

1.1 ผลการศึกษาลักษณะทั่วไปทางประชากร สังคม เศรษฐกิจและการท่องเที่ยวในชุมชนบ้านถ้ำลอดพบว่า ชุมชนบ้านถ้ำลอดมีสมาชิกครัวเรือนทั้งหมด 250 ครัวเรือน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม โดยปลูกข้าวไร่ และข้าวโพด เนื่องจากชุมชนตั้งอยู่บนที่สูง ทำให้ประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูกในขณะเดียวกัน การขยายพื้นที่ก็ไม่สามารถดำเนินการได้ เนื่องจากชุมชนตั้งอยู่ในเขตของศูนย์ศึกษาธรรมชาติและสัตว์ป่าถ้ำลอดซึ่งเป็นเขตอนุรักษ์ของกรมป่าไม้ ดังนั้นหลังฤดูการเก็บเกี่ยวสมาชิกใน ชุมชนส่วนหนึ่งได้มีการย้ายถิ่นไปทำงานเป็นคณงานก่อสร้าง ขายของและรับจ้างทั่วไป ในเขตเมืองแม่ฮ่องสอน เชียงใหม่ และกรุงเทพมหานคร โดยภาพรวมครัวเรือนในชุมชนถ้ำลอดจึงมีฐานะยากจน ในด้านการท่องเที่ยวในชุมชนพบว่าได้เกิดขึ้นและต่อเนื่องกันมาตั้งแต่ พ.ศ. 2525 โดยแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญคือถ้ำลอดและการเดินป่า (Trekking tour) โดยนักท่องเที่ยวในระยะแรกเป็นนักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศและในปัจจุบันมีทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ โดยเฉลี่ยประมาณ 70 – 80 คน/วัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฤดูกาลในช่วงเทศกาลหรือช่วงที่มีนักท่องเที่ยวมากจะมีนักท่องเที่ยวโดยเฉลี่ย 300 – 350 คน/วัน ในขณะที่บางช่วงมีนักท่องเที่ยว 20 – 30 คน/วัน จากสถิติการบันทึกของกรมป่าไม้และกลุ่มให้บริการตะเกียงพบว่าในรอบปี 2542 มีนักท่องเที่ยวสูงที่สุดถึง 942 คน/วัน ทำให้เกิดปัญหาความสามารถในการ

รองรับ (over carrying capacity) ส่งผลให้ถ้าลดประสบปัญหาความเสื่อมโทรม สภาพพื้น
 ถ้ำเกิดการทรุดตัว การขีดเขียนผนังถ้ำ การหักพังของถ้ำ และปัญหาเศษขยะถุงพลาสติก ขวด
 น้ำ ที่นักท่องเที่ยวทิ้งในถ้ำ นอกจากนั้น จากการศึกษาพบว่านักท่องเที่ยวในชุมชนเป็นแหล่ง
 รายได้สำคัญในการจุนเจือชีวิตความเป็นอยู่ของครัวเรือนในชุมชน

1.2 ผลการวิเคราะห์การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยว
 เชนิเวศในชุมชนพบว่าในชุมชนบ้านถ้ำลอดมีการส่งเสริมให้ครัวเรือนมีส่วนร่วมในการจัดการ
 ท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชน โดยกำหนดให้ครัวเรือนมีสิทธิส่งสมาชิกในครัวเรือน ครัวเรือนละ 1
 คน เข้าร่วมกับกลุ่มในชุมชนเพื่อให้บริการเช่าตะเกียงนำเที่ยวถ้ำลอด และกลุ่มให้บริการ
 ล่องแพน้ำเที่ยวถ้ำลอด การมีส่วนร่วมในการให้บริการดังกล่าวจะมีต้นทุนในการจัดซื้อตะเกียง
 จ้าวอายุใบละ 1,500 บาท และใช้น้ำมันก๊าดเป็นเชื้อเพลิงเที่ยวละ 10 บาท ซึ่งครัวเรือนจะได้
 รับค่าจ้างเที่ยวละ 100 บาท หักต้นทุนที่เป็นเชื้อเพลิงและหักสะสมเป็นกองทุนพัฒนาหมู่บ้าน
 10 บาท ดังนั้นจึงเหลือรายได้สุทธิ 80 บาท/เที่ยว โดยเฉลี่ยสมาชิก 1 คน จะมีโอกาสให้บริการ
 ตะเกียงวันละ 1 เที่ยว/นักท่องเที่ยว 4 – 5 คน สำหรับกลุ่มให้บริการล่องแพน้ำเที่ยวถ้ำลอดมี
 ต้นทุนสำหรับค่าทำแพประมาณ 500 บาท/ลำ ซึ่งสามารถนำมาใช้ใหม่ได้หากไม่หลุดไปกับ
 สายน้ำ ค่าไฟฉายที่ใช้แบตเตอรี่ขนาดเล็กลูกละ 300 บาท โดยต้องมีการชาร์จไฟเป็นประจำ
 ครั้งละ 5 บาท สามารถใช้ได้ 2 วัน สำหรับรายได้พบว่ามีรายได้ 100 บาท/เที่ยวสำหรับ
 นักท่องเที่ยวไม่เกิน 4 คน นอกจากนั้นในชุมชนบ้านถ้ำลอดยังมีกิจกรรมการท่องเที่ยวเดินป่า
 ตลอดจนกิจการอื่นที่เกี่ยวข้องกันการท่องเที่ยวในชุมชนประกอบด้วยการให้บริการที่พัก
 อาหารและเครื่องดื่มซึ่งกิจการเหล่านี้ดำเนินการโดยผู้ประกอบการจากภายนอกชุมชน สมาชิก
 ในชุมชนไม่มีส่วนร่วมแต่อย่างใด แม้ว่าโดยภาพรวมครัวเรือนจะมีส่วนร่วมในกิจกรรมการ
 ท่องเที่ยวในชุมชนแต่ก็เป็นเพียงการให้บริการเช่าตะเกียงและเช่าแพเท่านั้น ยังไม่สามารถทำ
 หน้าที่มีคุศุเทศก์นำเที่ยว ในขณะที่เดียวกันจากการศึกษากระบวนการเกิดกลุ่มและกระบวนการ
 ดำเนินกิจกรรมของกลุ่มสะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มไม่มีความเข้มแข็งในการจัดการท่องเที่ยวในชุม
 ชน กิจกรรมการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นจึงไม่ครอบคลุมตามหลักการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่มุ่งเน้นให้
 การเรียนรู้แหล่งท่องเที่ยวและวิถีชีวิตของคนในชุมชนท้องถิ่น นอกจากนั้นการมีส่วนร่วมของ
 ชุมชนในกิจกรรมการท่องเที่ยวในชุมชนก็ไม่สอดคล้องกับหลักการของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ
 เพราะมุ่งให้บริการเพื่อสร้างรายได้แต่ยังขาดมิติเกี่ยวกับเกี่ยวกับการวางแผนการจัดการท่อง
 เที่ยว และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และประเมินผลการจัดการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นทั้งในด้าน

บวกและด้านลบที่ส่งผลกระทบต่อสภาพความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมและวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชน

1.3 ผลการศึกษาความรู้และเจตคติต่อการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของหัวหน้าครัวเรือนพบว่าโดยภาพรวมหัวหน้าครัวเรือนในชุมชนถ้าลดส่วนใหญ่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงนิเวศน้อย โดยเฉพาะประเด็นเกี่ยวกับสภาพการเกิดขึ้นและความเสื่อมโทรมของถ้ำลอดที่เกิดจากการท่องเที่ยว จำนวนและพฤติกรรมของนักท่องเที่ยวที่มีผลต่อสภาพแวดล้อมของทรัพยากรการท่องเที่ยว และการรับรู้บทบาทหน้าที่ของสมาชิกในชุมชนที่ต้องมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชน

ในด้านของเจตคติต่อการท่องเที่ยวเชิงนิเวศพบว่าประชาชนในชุมชนถ้ำลอด โดยภาพรวมมีเจตคติที่ตี่ปานกลางค่อนข้างต่ำต่อการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยเฉพาะส่วนใหญ่เห็นว่าการท่องเที่ยวในชุมชนสามารถแก้ปัญหาความยากจนในชุมชน การดูแลสุขภาพ สภาพแวดล้อม การกำหนดระเบียบแนวปฏิบัติในการท่องเที่ยว อย่างไรก็ตามมีบางประเด็นที่ประชาชนในชุมชนถ้ำลอดยังมีเจตคติไม่ค่อยดีนัก โดยเฉพาะในประเด็นการมีส่วนร่วมของชุมชนในการกำหนดเส้นทางท่องเที่ยวในชุมชน การอธิบายหรือให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับผลกระทบและความเสื่อมโทรมของถ้ำลอดแก่นักท่องเที่ยว และการให้คำแนะนำเกี่ยวกับการปฏิบัติตามตลอดจนการป้องกันอันตรายที่อาจเกิดขึ้นกับนักท่องเที่ยวในชุมชน

1.4 ผลการศึกษาการมีส่วนร่วมของครัวเรือนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนพบว่าครัวเรือนในชุมชนบ้านถ้ำลอดส่วนใหญ่ มีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนน้อย โดยเฉพาะประเด็นการมีส่วนร่วมในการกำหนดระเบียบ กฎเกณฑ์การท่องเที่ยวในชุมชน การสำรวจสภาพความเสื่อมโทรมของถ้ำลอด การให้คำอธิบายหรือให้ความรู้เกี่ยวกับถ้ำลอดแก่นักท่องเที่ยว การรับฟังแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการท่องเที่ยวในชุมชน และการแนะนำแนวปฏิบัติตนของนักท่องเที่ยวทั้งก่อนและระหว่างการเดินทางเพื่อป้องกันอันตรายที่จะเกิดกับนักท่องเที่ยว และผลกระทบต่อสภาพแวดล้อม อย่างไรก็ตามจากการศึกษาพบว่ามีบางประเด็นที่ครัวเรือนมีส่วนร่วมค่อนข้างมากคือประเด็นการมีส่วนร่วมในการให้บริการเช่าตะเกียงและแพน้าเที่ยวถ้ำ การมีส่วนร่วมได้รับรายได้จากการให้บริการนำเที่ยว และกิจกรรมการท่องเที่ยวในชุมชนมีส่วนในการกระจายรายได้ให้ครัวเรือนในชุมชนมีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น โดยสรุปจะเห็นได้ว่า ครัวเรือนมีส่วนร่วมในการได้รับประโยชน์จากการท่องเที่ยวในชุมชนเท่านั้นแต่ไม่ได้ครอบคลุมถึงการมีส่วนร่วมในการสร้างจิตสำนึกใน

การอนุรักษ์ทรัพยากรการท่องเที่ยวและสภาพสิ่งแวดล้อมตลอดจนมิติอื่นของการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

1.5 ผลการศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการในการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ พบว่าทั้งชุมชนและครัวเรือนประสบปัญหาในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชน โดยปัญหาและความต้องการในระดับชุมชนประกอบด้วย ปัญหาการไม่สามารถจะกำกับดูแลนักท่องเที่ยว ไกด์ และบริษัททัวร์ ให้ปฏิบัติตามระเบียบกฎเกณฑ์ ของชุมชนที่กำหนดไว้ โดยได้มีบริษัททัวร์ ไกด์ และนักท่องเที่ยวบางกลุ่มไม่ทำให้ชุมชนมีส่วนร่วมโดยได้นำไปขาย และเรือแคนูไปดำเนินกิจกรรมการท่องเที่ยวด้วยตนเอง ปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าบริเวณหลังเขาและบริเวณใกล้เคียงซึ่งส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงภายในถ้ำลอด ความต้องการในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวเดินป่าในชุมชน (Trekking tour) และความต้องการให้บริการที่พัก อาหาร และเครื่องดื่มในบริเวณแหล่งท่องเที่ยวซึ่งปัจจุบันดำเนินการโดยผู้ประกอบการนอกชุมชนทั้งหมด ส่วนปัญหาและความต้องการในระดับครัวเรือนประกอบด้วย สมาชิกในครัวเรือนไม่มีความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับถ้ำในระดับที่สามารถอธิบายหรือสื่อความหมายกับนักท่องเที่ยว การวางแผนการท่องเที่ยวการทำหน้าที่มัคคุเทศก์ท้องถิ่น มีศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยว น้อย ขาดความมั่นใจในการกำหนดหรือให้ความรู้แก่นักท่องเที่ยว นอกจากนั้นยังพบว่า มีเจตคติที่ไม่ค่อยดีนักต่อนักท่องเที่ยว โดยเฉพาะการพบปะและพูดคุยแนะนำกับนักท่องเที่ยว อย่างเป็นทางการนั่นเอง ซึ่งผลการวิเคราะห์สภาพปัญหาและความต้องการในการพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศทั้งหมด สะท้อนให้เห็นปัญหาที่เกิดจากองค์ประกอบหลักสำคัญ 4 ประการ คือ ชุมชนขาดอำนาจในการต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน ครัวเรือนและสมาชิกในชุมชนมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน ศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชนน้อยไม่พอเพียงต่อการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชน

2. ผลการดำเนินการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนได้อาศัยข้อมูลจากการศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการในระยะแรก รวมกับแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบแนวคิดในการพัฒนาการมีส่วนร่วมบนพื้นฐานข้อเสนอ (propositions) สำคัญ 4 ประการ คือ

1) การมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชนเป็นเงื่อนไขสำคัญ (necessary condition) และพอเพียง (sufficiency condition) ต่อการจัดการท่องเที่ยวในชุมชนให้เป็นไปตามหลักการพื้นฐานของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

2) การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวในชุมชนขึ้นอยู่กับศักยภาพหรือความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน

3) นอกจากองค์กรชุมชนมีความเข้มแข็งแล้ว ครัวเรือนหรือสมาชิกในครัวเรือนชุมชนบ้านถ้ำลอดที่มีความต้องการในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวต้องมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน ศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และมีศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชนจึงจะสามารถมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล

4) ความเข้มแข็งองค์กรชุมชน ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน ศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจ แก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชนเป็นสิ่งที่เสริมสร้างหรือพัฒนาขึ้นมาได้ โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน หากได้รับการจัดสภาพการณ์ที่เอื้อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งกระบวนการที่ส่งเสริมการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งกระบวนการที่ส่งเสริมการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน ประกอบด้วย กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) การประชุมเสวนากลุ่มเพื่อวิเคราะห์ปัญหาและเสนอแนวทางในการแก้ปัญหาร่วมกัน (focus group discussion) การฝึกอบรม (training) การฝึกปฏิบัติงาน (on the job training) และการสาธิต (demonstration) ทั้งนี้คนทุกคนมีศักยภาพที่จะเรียนรู้ได้หากได้รับการยอมรับและมีโอกาสในการฝึกฝนเรียนรู้

ผลการพัฒนาองค์กรชุมชนเพื่อสร้างอำนาจต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน การพัฒนาศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน การพัฒนาศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และการพัฒนาศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชนภายหลังการพัฒนา ปรากฏดังนี้

2.1 ผลการพัฒนาองค์กรชุมชนเพื่อการสร้างอำนาจต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน พบว่าภายหลังการพัฒนาชุมชนบ้านถ้ำลอดมีความเข้มแข็งในการต่อรอง

และจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชนเพิ่มขึ้นในทุกมิติ กล่าวคือ สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมในการระดมความคิดเห็นร่วมกันในการวิเคราะห์และกำหนดแนวทางการดำเนินการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนบนพื้นฐานระบบคิดของคนในชุมชน องค์กรชุมชนมีโครงสร้างการดำเนินงานในรูปคณะกรรมการ การกำหนดระเบียบ กฎเกณฑ์ที่แสดงบทบาทหน้าที่ของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องชัดเจน เกิดการเรียนรู้ร่วมกันและเครือข่ายทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชน และผลการดำเนินงานขององค์กรชุมชนก่อให้เกิดการปฏิบัติงานที่เป็นรูปธรรม ส่งผลให้สมาชิกส่วนใหญ่พึงพอใจในการดำเนินงานของกลุ่มองค์กรในชุมชน

2.2 ผลการพัฒนาศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน พบว่าภายหลังการพัฒนาชุมชนบ้านถ้ำลอดมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชนค่อนข้างสูง โดยเฉพาะด้านการจัดการองค์รับผิชอบทรัพยากรการท่องเที่ยว การกำหนดพื้นที่ใช้สอยในพื้นที่ท่องเที่ยว และการกำหนดกฎระเบียบให้ผู้เกี่ยวข้อง เช่น ผู้นำเที่ยวนักท่องเที่ยว ร้านค้า และสมาชิกในชุมชนปฏิบัติ นอกจากนี้จากการประเมินยังมีบางประเด็นที่ยังต้องปรับปรุงพัฒนา คือการประสานงานและร่วมมือกับหน่วยงานอื่นในการวางแผนปรับปรุงแหล่งท่องเที่ยว และการจัดบันทึกและสำรวจผลกระทบในทางลบต่อสภาพแวดล้อมในชุมชน อย่างไรก็ตามเมื่อเปรียบเทียบศักยภาพชุมชนในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชนก่อนและหลังการพัฒนาพบว่ามี ความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ($t = 9.12$; $P < 0.05$) ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากระบวนการพัฒนามีประสิทธิผลต่อการพัฒนาศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน

2.3 ผลการพัฒนาศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ พบว่าภายหลังการพัฒนาชุมชนบ้านถ้ำลอดมีศักยภาพค่อนข้างสูงในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยว โดยเฉพาะความสามารถในการอำนวยความสะดวก ความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยว และการจัดเก็บค่าธรรมเนียมในการใช้บริการท่องเที่ยวในชุมชนทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับค่าเช่าเตียง ค่าเช่าแพ ค่าอาหารและเครื่องดื่ม ส่วนประเด็นการให้คำอธิบายเพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับแหล่งท่องเที่ยวแก่นักท่องเที่ยว ยังไม่สามารถดำเนินการได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากมีข้อจำกัดในการใช้ภาษาอังกฤษในการสื่อสาร ในระยะที่ผ่านมาใช้สื่อประเภทป้ายหรือสัญลักษณ์ในการสื่อความหมายเป็นหลัก อย่างไรก็ตามเมื่อเปรียบเทียบศักยภาพชุมชนในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวก่อนและหลังการพัฒนาพบว่ามี ความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ($t = 5.43$; $P < 0.05$) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการพัฒนามีประสิทธิผลต่อการพัฒนาศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

2.4 ผลการพัฒนาศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชน พบว่าภายหลังการพัฒนาชุมชนบ้านถ้ำลอดมีศักยภาพในการส่งเสริมให้สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวในชุมชน และมีส่วนได้รับประโยชน์หรือมีรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชน จากการศึกษายังพบว่าชุมชนบ้านถ้ำลอดยังมีศักยภาพในการผลิตสินค้าพื้นบ้านจำหน่ายเป็นของที่ระลึกน้อย สิ่งของที่ระลึกที่วางจำหน่ายมักเป็นสินค้าจากท้องถิ่นอื่น อย่างไรก็ตาม จากการเปรียบเทียบศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชน ก่อนและหลังการพัฒนาพบว่ามีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ($t = 28.86$; $P < 0.05$) โดยภายหลังการพัฒนาชุมชนมีศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชนเพิ่มสูงขึ้น

3. ผลการประเมินการพัฒนาต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ พบว่าภายหลังการพัฒนาชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวในชุมชนสอดคล้องและครอบคลุมตามหลักการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยมีส่วนร่วมตั้งแต่การวางแผนจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน การพัฒนาความรู้ความสามารถของสมาชิกในชุมชน การระดมความคิดของคนในชุมชน เพื่อกำหนดกฎเกณฑ์ ระเบียบ แนวปฏิบัติเกี่ยวกับการท่องเที่ยวในชุมชน ตลอดจนการดูแลรักษาสภาพแวดล้อมแหล่งท่องเที่ยว นอกจากนี้จากการวิเคราะห์การมีส่วนร่วมของครัวเรือนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนถ้ำลอด พบว่าครัวเรือนในชุมชนถ้ำลอดมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวได้สอดคล้องกับหลักการพื้นฐานของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยครัวเรือนได้มีบทบาทในการดูแลรักษาสภาพแวดล้อม การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างสมาชิกเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ในชุมชน การสำรวจสภาพการเสื่อมโทรมของแหล่งท่องเที่ยว และการมีส่วนได้รับรายได้จากการท่องเที่ยวเพื่อจุนเจือชีวิตความเป็นอยู่ในครัวเรือนเพื่อให้เห็นผลของการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงเปรียบเทียบความแตกต่างของการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศก่อนและหลังการพัฒนา พบว่ามีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ($t = 7.82$; $P < 0.05$) ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากระบวนการวิจัยและพัฒนาที่มีประสิทธิผลต่อการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชน

การอภิปรายผลการวิจัย

จากการวิจัยเพื่อพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ มีประเด็นการอภิปรายการวิจัยและการพัฒนา ดังนี้

1. จากการศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการในการพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนถ้ำลอดประสบปัญหาสภาพความเสื่อมโทรมของทรัพยากรการท่องเที่ยวเป็นอย่างมาก ทั้งในสภาพบริเวณทั่วไปและสภาพภายในถ้ำลอดที่พื้นถ้ำเกิดการทรุดตัว การขีดเขียน การทำเครื่องหมายตามผนังถ้ำ การหักพังของถ้ำ และปัญหาเศษขยะพลาสติก ขวดน้ำที่นักท่องเที่ยวทิ้งไว้ในถ้ำ สภาพความเสื่อมโทรมของถ้ำลอดดังกล่าว เป็นภาพสะท้อนของผลกระทบของการท่องเที่ยวที่มีต่อสภาพแวดล้อม ซึ่งผลกระทบดังกล่าวเกิดจากการท่องเที่ยวที่ขาดการจัดการที่ดี และไม่ได้คำนึงถึงขีดความสามารถในการรองรับทั้งในด้านกายภาพ และด้านนิเวศวิทยา (physical and ecological carrying capacity) โดยสภาพถ้ำมีลักษณะจำกัดแคบ การที่นักท่องเที่ยวไปรวมอยู่ในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งเป็นจำนวนมากย่อมก่อให้เกิดความกดดันต่อพื้นที่ตรงนั้นโดยตรง ซึ่งบางครั้งอาจมากเกินไปกว่าที่พื้นที่นั้นจะรับได้ สภาพการเสื่อมโทรม การเสียหายที่เกิดจากการเหยียบย่ำ และการทรุดตัวของพื้นที่จึงเกิดขึ้น (บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา, 2542: 442-443) แนวทางสำคัญในการแก้ปัญหาผลกระทบของการท่องเที่ยวแนวทางหนึ่งคือการเสนอให้มีการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ซึ่งเป็นการท่องเที่ยวที่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาที่ยั่งยืน การสร้างจิตสำนึกเกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การสร้างความรู้ความเข้าใจหรือความพึงพอใจของนักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และที่สำคัญคือการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นและการกระจายรายได้ (การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2539: 13) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดด้านสิทธิชุมชนที่เห็นว่าการดูแลและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรควรเป็นสิทธิชุมชนที่จะดำเนินการ และเชื่อมั่นว่าชุมชนท้องถิ่นมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรของตนได้อย่างยั่งยืนและมีประสิทธิภาพ (เสนห์ จามริก และ ยศ สันตสมบัติ, 2536 ยศ สันตสมบัติ และอัมมาร สยามวาลา, 2541) ในกรณีถ้ำลอดก็เช่นเดียวกัน หากพิจารณาในมิติสิทธิชุมชน การกระจายอำนาจการจัดการหรือการส่งเสริมให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศก็จะส่งผลให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการวางแผนการจัดการท่องเที่ยว มีส่วนร่วมในการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยว มีส่วนร่วมในการได้รับประโยชน์หรือรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชนก็จะส่งผลให้ชุมชนเห็นคุณค่า ตระหนักในความสำคัญของถ้ำลอด และร่วมกันดูแลรักษาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่

ยั่งยืน ปัญหาความเสื่อมโทรมของถ้ำก็จะได้รับการดูแลแก้ไขจากชุมชนไม่เฉพาะแต่ภายในถ้ำ หรือสภาพแวดล้อมบริเวณท่องเที่ยวเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากถ้ำลอดเป็นถ้ำยังไม่ตาย ยังมีการเกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติ หินงอกหินย้อยอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นจึงต้องดูแลครอบคลุมถึง สภาพแวดล้อม ป่าไม้ ภูเขา ลำน้ำ ซึ่งทั้งหมดเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศถ้ำลอดให้คงอยู่ และยังเป็นส่วนสำคัญในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวสู่ประชาชนในชุมชนท้องถิ่น

2. ศักยภาพชุมชนเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เกื้อหนุนให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ซึ่งจากการศึกษาพบว่าก่อนการพัฒนาชุมชนบ้านถ้ำลอดมีศักยภาพในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศน้อย โดยเฉพาะสมาชิกในชุมชนมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศน้อย และมีเจตคติไม่ค่อยดีต่อการให้บริการหรือต้อนรับนักท่องเที่ยว โดยมองนักท่องเที่ยวเป็นกลุ่มคนแปลกหน้า การประมาท เชนอวย และไม่มั่นใจในการทำหน้าที่มัคคุเทศก์ท้องถิ่น โดยเฉพาะการอธิบาย การให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับแหล่งท่องเที่ยว และวิถีชีวิตของคนในชุมชนท้องถิ่น แม้ว่าชุมชนจะมีองค์กรชุมชนทำหน้าที่ในการจัดระบบให้สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวในชุมชน แต่องค์กรชุมชน เช่น กลุ่มเช่าตะเกียง และกลุ่มเช่าแพ ก็ไม่สามารถจะกำกับหรือกำหนดให้นักท่องเที่ยวผู้ประกอบการภายนอกชุมชน และไกด์ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ ระเบียบการท่องเที่ยวในชุมชน ดังกล่าวในระยะที่ผ่านมาปรากฏว่ามีนักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการ และไกด์ บางกลุ่มนำเอาไฟฉายและเรือแคนูไปเที่ยวชมถ้ำโดยไม่ผ่านองค์กรชุมชน ปัญหาการทำลายสภาพแวดล้อมจึงเกิดขึ้น ทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ ปัญหาที่เกิดขึ้นสะท้อนให้เห็นว่าองค์กรชุมชนขาดความเข้มแข็งในการต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน ชุมชนมีศักยภาพน้อยในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยว การสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และมีศักยภาพต่ำในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชน จากประสบการณ์การพัฒนาในหมู่บ้านต่างๆ ที่ต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาธรรมชาติ ฯลฯ นั้นมักจะมีกลุ่มชาวบ้านอยู่กลุ่มหนึ่งที่ก้าวออกมาเป็นแถวหน้าในการพยายามหาวิธีการต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหของชุมชน พยายามระดมสรรพกำลังต่างๆ ไม่ว่าจะมาจากภายในท้องถิ่นของเขาเอง หรือแหล่งความรู้ที่มาจากโลกภายนอกชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหของชุมชน โดยอาศัยแนวทางการพึ่งตนเอง และเป็นตัวของตัวเอง การมีกลุ่มเช่นนี้ดำรงอยู่นั้นเองเป็นตัวอธิบายถึงความสามารถที่ชุมชนบทสามารถดำรงอยู่ได้ (กาญจนา แก้วเทพ, 2538) องค์กรชุมชนหรือองค์กรประชาชนนับเป็นกลไกที่สำคัญยิ่งในการพัฒนากระบวนการของการพัฒนา องค์กรชุมชนเป็นเครื่องมือขยายฐานการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน หรือพื้นที่ของตนเองและเป็น

เครื่องมือที่ช่วยให้ปัจเจกบุคคลมีอำนาจต่อรอง (Uphoff Cohen and Goldsmith, 1979) นอกจากนั้นองค์กรชุมชนยังมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนและสังคมในทุกด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม การศึกษาและสุขภาพอนามัย (จิตรทิพย์ นาถสุภา, 2529; อเนก นาคะบุตร, 2536) จากที่กล่าวมาสะท้อนให้เห็นว่ากลุ่มองค์กรชุมชนที่มีความสำคัญและเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนา โดยเฉพาะการสร้างอำนาจต่อรองให้กับชุมชน ดังนั้นการส่งเสริมให้องค์กรชุมชนมีความเข้มแข็งในการต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชนจึงน่าจะเป็นกลไกสำคัญในการพัฒนาการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวในชุมชน

3. นอกจากนั้นการส่งเสริมการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนจำเป็นอย่างยิ่งที่ชุมชนต้องมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยว การสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชน เพราะองค์ประกอบดังกล่าวจะเป็นเงื่อนไขสำคัญที่สมาชิกในชุมชนหรือครัวเรือนในชุมชนสามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติงานจริงให้สอดคล้องกับหลักการพื้นฐานของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ดังผลการศึกษาของสรสวดี อาสาสรรพกิจ (2542) ที่แสดงให้เห็นว่า ปัจจัยกำหนดความพร้อมของผู้ประกอบธุรกิจนำเที่ยวเชิงนิเวศในภาคเหนือตอนบน ประกอบด้วยองค์ประกอบด้านพื้นที่เป็นการท่องเที่ยวที่มีพื้นฐานอยู่กับธรรมชาติ (nature based tourism) การจัดการอย่างยั่งยืน (sustainable managed tourism) กิจกรรมการท่องเที่ยวมีลักษณะที่เป็นสิ่งแวดล้อมศึกษา (environmental education-based tourism) และองค์ประกอบด้านองค์กรเป็นการท่องเที่ยวที่ประชาชนมีส่วนร่วม (community participation-based tourism) ซึ่งองค์ประกอบดังกล่าวเป็นดัชนีสำคัญในการตรวจสอบคัดสรรผู้ประกอบการธุรกิจนำเที่ยวเชิงนิเวศว่าเป็นไปตามหลักการท่องเที่ยวเชิงนิเวศหรือไม่ และมากน้อยเพียงใด อย่างไรก็ตามในการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เราสามารถนำเอาองค์ประกอบหรือดัชนีดังกล่าวมาเป็นเครื่องนำทางหรือเป็นกรอบในการดำเนินการพัฒนาได้ อย่างไรก็ตามจากผลการวิจัยก่อนการพัฒนาได้สะท้อนให้เห็นว่าครัวเรือนในชุมชนถ้าลอดมีศักยภาพน้อยในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน มีความรู้ความเข้าใจพอเพียงต่อการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยว และมีศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชนต่ำ สิ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ คือการรวมกลุ่มกันเพื่อจัดคิวหรือลำดับก่อนหลังในการให้บริการเช่าตะเกียง และเช่าแพ เพื่อนำเที่ยวชมถ้ำเท่านั้น ไม่ได้ก้าวไปสู่การทำหน้าที่ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศแต่อย่างใด ดังนั้นในการพัฒนาจึงได้ให้ความสำคัญ

อย่างยิ่งนอกเหนือจากการพัฒนาความเข้มแข็งแก่องค์กรชุมชนให้มีอำนาจต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน คือการพัฒนาศักยภาพในการจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชน การพัฒนาศักยภาพในการสร้างความพึงพอใจแก่นักท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และการพัฒนาศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชน โดยคาดหมายว่าเมื่อพัฒนาความเข้มแข็งแก่องค์กรชุมชนในการต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชน และพัฒนาศักยภาพในการกระจายรายได้จากการท่องเที่ยวในชุมชนจะส่งผลให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนอย่างแท้จริง ซึ่งผลของการดำเนินการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศตามกรอบแนวคิดดังกล่าวได้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์การวิจัยอย่างมีประสิทธิภาพ

4. การพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวได้ใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Participatory Action Research) เป็นเครื่องมือสำคัญในการวิจัยและพัฒนาการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนบ้านถ้ำลอด โดยเน้นกระบวนการในการกระตุ้นให้สมาชิกในชุมชนฝึกคิดทบทวนการดำเนินกิจกรรมท่องเที่ยวในชุมชนเพื่อให้เกิดการรวมตัวกันขึ้นมาในรูปองค์กรชุมชน และสามารถทำงานร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล เกิดความเข้มแข็งทั้งในด้านโครงสร้างและการดำเนินงาน โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ (learning process) เป็นเงื่อนไขในการเพิ่มศักยภาพขององค์กรชุมชน ซึ่งกระบวนการดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่ถือว่าหัวใจสำคัญคือการส่งเสริมให้บุคลากรและทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนมาใช้ในการพัฒนาให้ได้มากที่สุดในรูปแบบของการรวมตัวเป็นองค์กร โดยมีนักวิจัยภายนอกชุมชนทำหน้าที่เป็นนักจัดองค์กร ช่วยอบรมความรู้และทักษะของการทำวิจัยแก่ชุมชน และระวังในการครอบงำความคิดและการตัดสินใจของชุมชน และส่งเสริมให้ชาวบ้านเป็นผู้มีบทบาทในทุกขั้นตอนของกระบวนการวิจัย (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543: 81) อย่างไรก็ตามจากการปฏิบัติงานจริงในการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนบ้านถ้ำลอด พบว่าผู้วิจัยต้องใช้เวลาอดทนอย่างมากในการดำเนินงาน เพราะไม่สามารถจะกำหนดให้ชุมชนดำเนินการ หรือมีพัฒนาการก้าวหน้าตามกรอบเวลาของโครงการวิจัยที่กำหนดไว้ นอกจากนั้นในระหว่างดำเนินโครงการวิจัยยังมีปัจจัยหรือเงื่อนไขทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชนเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น การปรับเปลี่ยนผู้นำชุมชน ผู้นำกลุ่มลาออก การปรับเปลี่ยนสภาตำบลเป็นองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) และการเข้ามาของผู้ประกอบการธุรกิจนำเที่ยวที่โยงใยกับกลุ่มผลประโยชน์ในชุมชน เป็นต้น ล้วนมีผลต่อการดำเนินการวิจัย ซึ่งแนวทางที่ดำเนินงานคือต้องให้

เวลากับชุมชนในการปรับตัวและเผชิญ (coping) กับปัญหาและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การกระตุ้นให้สมาชิกในชุมชนได้วิเคราะห์และตระหนักในการดำเนินงานร่วมกันถือเป็นเงื่อนไขสำคัญในการดำเนินการวิจัยให้บรรลุผล เพราะไม่ว่าความเปลี่ยนแปลงอะไรจะเกิดขึ้นในระหว่างดำเนินการพัฒนา ซึ่งอาจก้าวหน้าบ้าง ถดถอย หรือหยุดกับที่บ้าง แต่สมาชิกทุกคนยังยึดมั่นในทิศทางหรือแนวทางที่วางไว้พร้อมดำเนินการต่อเมื่อสถานการณ์นั้นๆ คลี่คลาย

5. กระบวนการประเมินผลการดำเนินงานเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาของการดำเนินการพัฒนา เพื่อสะท้อนให้เห็นผลของการดำเนินงานพัฒนาอันจะนำไปสู่การคิดและกำหนดแนวทางในการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งกระบวนการประเมินดังกล่าว การวิจัยนี้ได้ใช้การประชุมเสวนากลุ่ม (Focus group discussion) เป็นเครื่องมือสำคัญในการทบทวนเพื่อถอดบทเรียน (Lesson learnt) ของการพัฒนาและการประเมินโดยใช้วิธีการเชิงปริมาณ ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการวัดผลของการดำเนินการวิจัยว่ามีความก้าวหน้าตามวัตถุประสงค์โครงการที่กำหนดไว้หรือไม่ โดยการเปรียบเทียบผลการดำเนินงานวิจัยก่อนและหลังการพัฒนา ซึ่งการประเมินดังกล่าวอาจมีข้อท้วงติงว่าไม่สามารถควบคุมผลแทรกซ้อน และอาจไม่แม่นยำ เพราะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับกลุ่มเป้าหมายหรือพื้นที่เป้าหมายย่อมเกิดจากเงื่อนไขอื่นด้วย ไม่เฉพาะแต่ตามโครงการวิจัยเพียงอย่างเดียว นอกจากนั้นการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ อาจเป็นพัฒนาการที่เกิดขึ้นอยู่แล้วโดยไม่มีโครงการวิจัยก็ได้ เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยได้กำหนดให้มีการประเมินในระหว่างดำเนินโครงการ (monitoring evaluation) ทุกกิจกรรมย่อยๆ ที่ดำเนินงานตามโครงการวิจัย ซึ่งในการประเมินผลโครงการทางสังคมและโครงการพัฒนาถือว่าประเด็นของ “กระบวนการดำเนินงาน” มีความสำคัญมาก เป็นส่วนที่สะท้อนให้เห็นถึงความยั่งยืนของการพัฒนาและความเข้มแข็งของกลุ่มหรือองค์กรที่เข้าร่วมโครงการได้ชัดเจน เพราะงานพัฒนาส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับวิธีการและกระบวนการดำเนินงานมากกว่าจะมุ่งที่ผลของกิจกรรมโดยตรง กล่าวคือให้ความสำคัญต่อกระบวนการของชุมชนในลักษณะต่างๆ อาทิเช่น การมีส่วนร่วม การเรียนรู้และกระบวนการกลุ่ม การเชื่อมโยงเครือข่าย และขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบต่างๆ (ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2543: 360-362) จากพื้นฐานแนวคิดการประเมินผลโครงการพัฒนาทางสังคมดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นว่าผลการพัฒนามีผลต่อการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศชัดเจน (precision) ยิ่งขึ้น แม้ว่าจะไม่ได้ออกแบบการวิจัยที่มีกลุ่มควบคุม (control group) หรือควบคุมปัจจัยอื่นที่อาจมีผลต่อพัฒนาการของโครงการวิจัยก็ตาม

6. ผลการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศได้แสดงให้เห็นว่าการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนเป็นสิ่งที่สามารถพัฒนาให้เกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน ในกรณีของการพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชน สามารถดำเนินการตามโครงการวิจัยได้ค่อนข้างรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องจากเหตุผลสำคัญ 3 ประการ คือ ประการแรก โดยทั่วไปประชาชนในชุมชนบ้านถ้ำลอดเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในที่สูง ขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูก โดยเฉพาะหลังฤดูการเก็บเกี่ยว ในขณะที่เดียวกันก็ไม่สามารถขยายพื้นที่การเพาะปลูกได้ เพราะอยู่ในพื้นที่ศูนย์ศึกษาธรรมชาติและสัตว์ป่าถ้ำลอด กรมป่าไม้ ดังนั้นการท่องเที่ยวในชุมชนจึงเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญในการจุนเจือครัวเรือน อะไรก็ตามที่เกิดขึ้นในแหล่งท่องเที่ยวของชุมชน ย่อมเป็นสิ่งที่ชุมชนต้องให้ความสำคัญและเอาใจใส่ ประการที่สอง สมาชิกครัวเรือนที่มีส่วนร่วมในการให้บริการเช่าตะเกียง และเช่าแพได้เรียนรู้และตระหนักในการเปลี่ยนแปลงและความเสื่อมโทรมของถ้ำลอดที่เกิดขึ้น ในขณะเดียวกันความรู้สึกไม่พอใจและรู้สึกขาด กลไกสำคัญในการควบคุมพฤติกรรมของนักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการธุรกิจท่องเที่ยว และไกด์บางกลุ่มที่มองว่าถ้ำลอดเป็นทรัพยากรสาธารณะสามารถเข้าไปเที่ยวหรือจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวภายในแหล่งท่องเที่ยวโดยไม่ผ่านกลุ่มองค์กรชาวบ้าน ดังนั้นเมื่อมีการวิเคราะห์สภาพปัญหาและความต้องการในการพัฒนาการท่องเที่ยวในชุมชนจึงกลายเป็นเวทีแสดงออกของปัญหาดังกล่าว การกระตุ้นให้เกิดความตระหนักในผลกระทบของการท่องเที่ยวต่อสภาพแวดล้อมของถ้ำ และความสำคัญและจำเป็นในการรวมกลุ่มองค์กรในชุมชนให้มีอำนาจต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชนจึงได้รับการต้อนรับอย่างมากมายจากชุมชน ส่งผลให้การส่งเสริมการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนได้อย่างเหมาะสม ประการที่สาม ชุมชนบ้านถ้ำลอดมีต้นทุนทางสังคมเกี่ยวกับการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่เข้มแข็งทั้งในด้านเรื่องราวความเป็นมาของถ้ำที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในอดีต ความลึกลับท้าทายเชิญชวนให้นักท่องเที่ยวสนใจไปพิสูจน์ นอกจากนั้นในระยะที่ผ่านมาได้มีนักวิชาการจากหลากหลายสถาบันเข้าศึกษาเชิงโบราณคดี มานุษยวิทยา และผู้สนใจศึกษาธรรมชาติและสัตว์ป่าในพื้นที่ชุมชนและบริเวณใกล้เคียงเป็นจำนวนมาก การพบปะกับนักท่องเที่ยวบางกลุ่มที่สนใจในการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ และนักวิชาการจึงเป็นโอกาสสำคัญที่ทำให้สมาชิกในชุมชนได้รับการซึมซับความรู้ ความเข้าใจ และแสวงหาแนวทางในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศตามที่แต่ละคนพอจะดำเนินการได้ การรวมกลุ่มกันเพื่อจัดระบบคิวหรือจัดลำดับก่อน-หลังในการให้บริการเช่าตะเกียง และเช่าแพน้ำเที่ยวถ้ำ

ลวด เป็นต้นทุนทางสังคมที่สำคัญในการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการท่องเที่ยวให้เป็นการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยกลุ่มองค์กรชุมชนดังกล่าวได้รับการวิเคราะห์บทบาทภารกิจโดยสมาชิกและมีการกำหนดแนวทางการดำเนินงานร่วมกันเพื่อให้การท่องเที่ยวในชุมชนเป็นการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยที่ทุกฝ่ายได้รับประโยชน์ทั้งในส่วนของสมาชิกในชุมชนนักท่องเที่ยว ผู้ประกอบการธุรกิจนำเที่ยว และทรัพยากรการท่องเที่ยวในชุมชนก็ได้รับการดูแลรักษาอย่างเป็นระบบ ซึ่งถือเป็นการท่องเที่ยวที่ยั่งยืน ซึ่งสอดคล้องกับหลักการพื้นฐานของการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่เน้นให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการท่องเที่ยว บุญเลิศ จิตต์วัฒนา (2542: 224-225) ได้เสนอแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนว่า ต้องให้ชุมชนมีส่วนร่วม ทั้งนี้ต้องครอบคลุมตั้งแต่การได้รับความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน มีความสามารถในการดูแลรักษาทรัพยากรการท่องเที่ยวและสิ่งแวดล้อมควบคู่กับการเพิ่มทักษะในการจัดการและประสานงานกับบุคคลหรือหน่วยงานภายนอก โดยเริ่มที่การให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการให้ข้อมูลเกี่ยวกับการท่องเที่ยวของท้องถิ่นตน การเตรียมการจัดการวางแผน การควบคุมดูแลการใช้ทรัพยากรท่องเที่ยว และการได้รับประโยชน์จากการให้บริการ ในขณะเดียวกันก็ให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรท่องเที่ยวและสิ่งแวดล้อม ถ้าหากชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมหรือมีอำนาจเพียงพอในการควบคุมการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน ก็จะช่วยให้เกิดการพัฒนาคนได้เป็นอย่างดี อีกทั้งสามารถจัดสรรผลประโยชน์ได้อย่างเหมาะสม และเกิดการกระจายรายได้สู่ชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น จากที่กล่าวมาสะท้อนให้เห็นว่าการกำหนดกรอบแนวคิดในการพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่เหมาะสม และองค์ประกอบด้านต้นทุนทางสังคมของชุมชนบ้านถ้ำลอดเป็นเงื่อนไขสำคัญ (necessary condition) และพอเพียง (sufficiency condition) ต่อการพัฒนาประสิทธิภาพการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านถ้ำลอดในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

ข้อเสนอแนะจากการดำเนินการวิจัย

จากการดำเนินการวิจัยเพื่อพัฒนาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศในชุมชนมีประเด็นข้อเสนอแนะในการปฏิบัติการและการวิจัย ดังนี้

1) การพัฒนาการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ โดยผ่านกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่องค์กรชุมชนหรือองค์กรท้องถิ่นที่เน้นการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน ซึ่งมีฐานคิดการพัฒนาจากล่างขึ้นบน โดยสมาชิกในชุมชนต้องมีส่วนร่วม (participatory) ดังนั้น จึงต้องมีการปรับปรุงพัฒนายุทธวิธีการดำเนินโครงการตลอดเวลา เพื่อให้โครงการสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของชุมชน จากการดำเนินโครงการตามกระบวนการดังกล่าว พบว่าต้องอาศัยเวลาค่อนข้างมาก ไม่สามารถเห็นผลได้ชัดเจนในช่วงระยะเวลาอันสั้น โดยเฉพาะการดำเนินงานตามเวลาที่กำหนด ภายใต้กรอบของโครงการวิจัย ดังนั้นในการดำเนินโครงการในลักษณะนี้จึงควรมุ่งพัฒนาพื้นที่หรือแหล่งท่องเที่ยวใดแหล่งท่องเที่ยวหนึ่งเป็นหลัก ในขณะเดียวกันต้องใช้เวลาในการดำเนินงานนานในระดับหนึ่งจนมั่นใจว่าโครงการที่ดำเนินงานจะก่อให้เกิดผลที่ยั่งยืนในชุมชนนั้นๆ

2) การดำเนินโครงการเป็นการส่งเสริมให้สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เป็นกระบวนการที่ส่งเสริมให้สมาชิกในชุมชนส่วนใหญ่ได้รับผลประโยชน์โดยเฉพาะด้านรายได้จากกิจกรรมการท่องเที่ยวในชุมชน ซึ่งจะส่งผลให้กลุ่มผลประโยชน์เดิมในชุมชนได้รับผลกระทบด้วย โดยกลุ่มผลประโยชน์เดิมจะมีรายได้จากกิจกรรมท่องเที่ยวในชุมชนลดลง เพราะมีการกระจายรายได้สู่สมาชิกคนอื่นๆ และกลุ่มผลประโยชน์ดังกล่าวเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาศักยภาพชุมชน/กลุ่มองค์กรชุมชน ทำให้การพัฒนาศักยภาพชุมชนให้มีความเข้มแข็งในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเป็นไปด้วยความยากลำบาก ดังนั้นในการดำเนินโครงการในลักษณะเช่นนี้ จำเป็นต้องวิเคราะห์ชุมชนอย่างละเอียดก่อนดำเนินโครงการ พร้อมทั้งต้องสามารถจูงใจให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับท่องเที่ยวในชุมชนทั้งหมด (stakeholders) ได้เห็นความสำคัญและเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมของโครงการตั้งแต่แรกเริ่ม จึงจะลดปัญหาความขัดแย้งในชุมชนและมีส่วนร่วมในการดำเนินงานตามโครงการให้บรรลุตามวัตถุประสงค์

3) การมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวของสมาชิกในชุมชนทำให้สมาชิกในชุมชนมีรายได้ ซึ่งรายได้ส่วนหนึ่งได้ถูกหักสะสมเป็นกองทุนสำหรับการพัฒนาชุมชนหรือแหล่งท่องเที่ยว หากมีจำนวนมากจะก่อให้เกิดความไม่ไว้วางใจในหมู่สมาชิก และก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งในชุมชน ดังนั้นการดำเนินการเกี่ยวกับกองทุนสำหรับการพัฒนาชุมชนหรือแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งอาศัยจากการหักจากรายได้ของสมาชิกในชุมชนหรือค่าธรรมเนียม

ต่างๆ ควรมีการดำเนินงานในรูปคณะกรรมการ มีการกำหนดระเบียบการจัดเก็บการเบิกจ่ายที่ชัดเจนและโปร่งใส จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญของการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของชุมชน และส่งผลให้ชุมชนมีศักยภาพในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศอย่างยั่งยืน

4) การพัฒนาความเข้มแข็งองค์กรชุมชนในการต่อรองและจัดระบบการท่องเที่ยวในชุมชนเป็นเงื่อนไขสำคัญในการมีส่วนร่วมในการจัดการท่องเที่ยวในชุมชน การเสริมสร้างความเข้มแข็งประการหนึ่งคือการส่งเสริมให้เกิดการเชื่อมโยงเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างองค์กรในชุมชนอื่น ตลอดจนสร้างภาคีความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอกชุมชนซึ่งในการวิจัยนี้ไม่ได้กำหนดครอบคลุมถึงประเด็นดังกล่าว ดังนั้นในการวิจัยครั้งต่อไปควรทำการวิจัยและพัฒนาเครือข่ายองค์กรชุมชนด้านการท่องเที่ยว กระบวนการเรียนรู้ของเครือข่ายและรูปแบบที่เหมาะสมในการพัฒนาเครือข่ายองค์กรชุมชนด้านการท่องเที่ยวในชุมชน